

Bøker og arkiver i middelalderens Oslo*

ESPEN KARLSEN

Denne artikkelen vil ta for seg hva man i dag kan vite om bøker og arkiver fra middelalderens Oslo.¹ Først kommer en innledning om etableringen av latinske skrift i Norge. Den vil gi et inntrykk av det norske kildematerialet inntil ca. 1200. Deretter følger en oversikt over bokeiende institusjoner og om bevart bokmateriale fra Oslo. Det er nå mulig å identifisere noe mer enn seksti latinske bøker som med høy grad av sikkerhet kan knyttes til Oslo. Disse bøkene er dokumentert som fragmenter, benyttet som omslag på regnskaper etter reformasjonen eller som forsterkninger i ryggen ved innbindingen av slike. Det finnes ingen publisert oversikt over dette materialet.² Oversikten bygger på nyere resultater angående de fragmenterte bøkene proveniens. Artikkelen vil gi en oversikt over omfang, genre og kronologi uten å gå inn på enkeltbøker i detalj.³

Etter denne oversikten kommer en kongelige arkiver i Mariakirken og Eske over hva man vet om arkiver i middelalderens Oslo, kongelige om arkivene fra Hovedøya kloster og om kirkelige. Det dreier seg særlig om Nonneseter kloster.⁴ I forbindelse med

*) Artikkelen henger sammen med Eriksen & Karlsen (under utg. 2022) som utgjør et kapittel i en ny bok om Oslos historie til 1624. Denne artikkelen gir en mer utførlig behandling av latinske bøker og arkiver i middelalderens Oslo enn det var mulig å få plass til i boken om Oslos historie. Hjerdtelig takk til Tor Wædling for hjelp med søk i Riksarkivets foreløpig upubliserte database over fragmenter av latinske middelalderbøker og for mange nyttige diskusjoner.

1) Denne artikkelen tar for seg materiale skrevet på pergament og papir. Runeinnskrifter og andre innskrifter på sten, tre og metall blir ikke diskutert her. Artikkelen er illustrert med bilder fra andre samlinger enn Riksarkivets, og de knyttes til Oslo. De avbildede fragmentene er hentet fra andre samlinger enn Riksarkivets, og de knyttes med ett unntak for første gang til middelalderens Oslo.

2) Lilli Gjerløws viktige artikkel om missaler fra Oslo bispedømme inntil ca. 1225 tar for seg bøker som hører hjemme i et vidstrakt bispedømme, men går ikke inn på hva som kan ha hørt hjemme i Oslo by (Gjerløw 1974).

3) I utvalget av fragmenter til illustrasjoner har jeg valgt å legge vekten på materiale i andre samlinger enn Riksarkivets. Riksarkivets fragmenter er godt representert i plansjene i Karlsen (2013).

4) I det følgende vil det benyttes forkortelser for fire standard kildeutgaver. DN = *Diplomatarium Norvegicum*; LD = Eirik Vandvik, *Latinske dokument til norsk historie fram til 1204*; NgL = *Norges gamle Love, 1. Række*; RN = *Regesta Norvegica*. Se referanselisten for fulle opplysninger.

omtalen av arkiver på Akershus slott kommer en ekskurs om regnskapsføring i senmiddelalderen og om dens forhistorie.

Den latinske skrift kommer til Norge⁵

Den tidlige fasen

En engelskmann på besøk i Norge observerte at kong Olav Kyrre (1067–1093) ministrerte under messen og håndterte liturgiske bøker på latin.⁶

I Norge hadde man da i århundrer skrevet korte tekster med runeskrift. Den tidligste bruk av latinske bokstaver skjedde på 1000-tallet, om ikke før. Det er et alminnelig europeisk fenomen at man først brukte disse på tekster på latinsk språk og så senere på folkelatinske skriftkultur var en forutsetning for skrifffesting av gammelnorsk.

Kildene til tidlig skrift- og bokkultur i Norge er mangelfulle, noe som skyldes omfattende tap av dokumenter og bøker.⁷ Fra 1000- og 1100-tallet er det ikke bevart originale dokumenter. De få tekstene er kjent fra senere avskrifter. Det finnes fragmenter av bøker, og dette er utvilsomt den største skriftlige kildekategori fra 1000- og 1100-tallets Norge.

Olav Kyrres bruk av liturgiske bøker ca. 1070 viser at det latinske alfabetet da allerede var i bruk i Norge. Dette henger sammen med kristningsprosessen og var en forutsetning for å innpasse Norge i en overnasjonal organisasjon, nemlig kirken. Kongens handlinger kan også sees i lys av et brev fra pave Gregor VII (1073–1085) i 1078 hvor han ber Olav om å sende unge nordmenn til pavestolen, slik at de kan lære om kanonisk rett, om troen og å lære å lese og skrive (LD, nr. 2).

Før dette kan man regne med at de første misjonsprestene- og biskopene var fortløpelig med skrift. De representerte en organisasjon som for en stor del hadde vært basert på skriftbruk helt tilbake til antikken. Skriften ble ikke bare brukt innen liturgi og teologi, men også administrasjon og regnskapsføring innen kirken foregikk på latin.

Allerede før Olav Kyrre er det kjent brev på latin sendt til Norge. En gang mellom 1061 og 1066 sendte pave Alexander V et brev til Harald Hårdråde (1045–1066) om at de norske biskopene skulle adlyde erkebiskopen i Hamburg-Bremen (LD nr. 2). De to pavebrevene sendt til Harald Hårdråde og Olav Kyrre er spredte glimt fra en tidlig kontakt med pavestolen.

5) For det følgende om latin og gammelnorsk i norsk middelalder, se Karlsen (2018, 457–468).

6) Kilden er Symeon av Durham, virksom ca. 1090–1120. Symeon nevner det i forbindelse med sin eldre samtidige Turgot av Durham (ca. 1050–1115), som kom til Norge på Olavs tid (utg.: Arnold 1885, 203). Turgot rømte fra England til Norge etter normannernes erobring i 1066 og oppholdt seg hos Olav Kyrre. Turgot reiste tilbake i 1074 og ble senere biskop i Skottland. Han er kjent for å ha skrevet et latinsk vita over dronning Margarete av Skottland (d. 1093).

7) Et godt eksempel er at av ca. 2400 brev fra fire østnorske klosterarkiver som fantes på Akershus slott i 1622, er under én prosent av brevene kjent i dag (Pettersen 2013, IX). Kilden er Akershusregisteret, en registratur som ble tatt opp på Akershus slott i 1622, utgitt av Tank (1916). Mer om dette nedenfor.

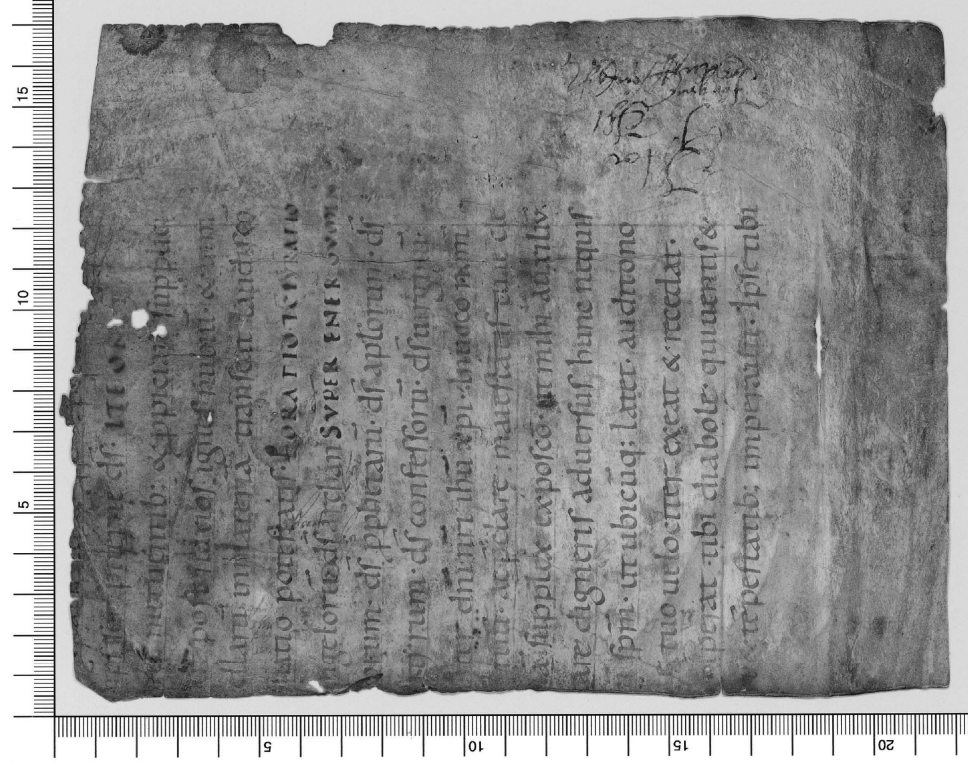

Fig. 1. Pontifikale ca. 1070. Skrevet i Lothringen. Boken kan ha tilhørt bispesetet i Oslo. Innhold: Oratio contra fulgora; Oratio supra energumenum. Oslo, Nasjonalbiblioteket, Ms.lat.fragm. 16.

I det følgende behandles det latinskspråklige materialet først siden det er eldst.

Latinske diplomer og dokumenter

På 1100-tallet finner man de første latinske dokumenter forfattet i Norge, samtlige kun bevart i senere avskrifter. De er få i antall; særlig kjent er et provinsialstatutt for den norske kirkeprovisen, som sannsynligvis stammer fra 1170-årene.⁸ Bevarte originalbrev på latin finnes først på 1220-tallet og er bevart i utenlandske arkiver. Av originalbrev sendt til Norge eksisterer fortsatt et brev sendt fra pave Clemens III (1187–1191) i 1189, henvendt til alle geistlige i Norge om at de ikke skulle delta i krig (LD nr. 24). Hva vi kaller privatbrev, glimrer for det meste ved sitt fravær gjennom hele middelalderen i Norge, men to nærmest enestående eksempler fra 1160-årene finnes i avskrift. En engelsk dame G i Norge, gift med en fremstående nordmann, skrev til sin bror Ermsius, abbed i St. Victor i Paris, som også fikk et brev fra sin norske nevø Germundus (Johnsen 1939, 101 og 105–106).

Liturgiske og andre bøker på latin

Import av liturgiske bøker begynte tidlig på 1000-tallet, særlig fra England (Gullick 2013a, 105–106; Rankin 2013, 67–68).⁹

En tidlig produksjon av liturgiske bøker begynte sannsynligvis allerede i

perioden 1050–1075 (Gjerløw 1957, 117–121; Karlsen 2003, 66–67; Karlsen 2013d, 218; Watson i *Brookes et al.* 2015, 45–51). I første rekke var skriften påvirket av engelsk modell, i annen rekke tysk. Felles for de tidligste lokale bøkene er at de er nybegynnerprodukter; utførelsen er uprofesjonell og uøvd. I annen halvdel av 1000-tallet ser det ut til at det i det minste var to skriververksteder som produserte flere missaler hver (Karlsen 2003, 67–68).

En betydelig del av det bevarte bokmaterialet på latin er fra 1100-tallet (Karlsen 2005, 150–151; Karlsen 2006, 20–21). Dette var også det store århundret for kirkebygging i Norge. Det er en klar sammenheng mellom antallet kirker som ble bygd og det høye antallet liturgiske bøker, importerte så vel som lokalt produserte.

Tidlig på 1200-tallet ble en omfattende *ordo*, en liturgisk forskrift for messe og tidebønner, skapt for hele kirkeprovisen (Gjerløw 1968).

Fra ca. 1100 og utover finnes andre typer tekster enn de liturgiske. Utenfor liturgien er det en dominans av kommentarlitteratur til bibelens bøker, av kirkefedre som Augustin (354–430), pave Gregor den store (540–604) og av middelalderteologer; etter hvert kommer romerrettslige og kirkerettslige tekster (Karlsen 2013). Flere bøker er importerte fra kontinentet, noen færre fra England. Som med de liturgiske bøkene lar det seg ikke sikkert avgjøre

8) Dateringen har vært diskutert. For en oversikt over de forskjellige dateringsforsøkene som faller i perioden 1152–1188, se RN (I, nr. 187A).

9) Hva importerte bøker angår, kan man ikke vite når de kom til Norge (sml. Rankin 2013, 67–68). En anglonormannisk annotasjon i et fragmentarisk angelsaksisk missale i Riksarkivet fra ca. 1020–1030 viser at det fortsatt var i England i slutten av 1000-tallet (Gullick 2013b, nr. 18). Noen angelsaksiske og kontinentale bøker bør ha nådd Norge tidlig, siden man kan se påvirkningen i tidlig lokal bokproduksjon. Adjektivet «angelsaksisk» viser her til England før normannernes erobring i 1066.

når en slik bok kom til Norge, men import av ikke-liturgisk litteratur er en forutsetning for den eldste bevarte norske latinlitteratur som ble til i perioden 1150–1200.

Det er bevart fire norske narrative verker fra rundt 1150–1200. *Historia Norwegie* (ca. 1150/1175), med ukjent forfatter, er kanskje den eldste Norges-historien man kjenner (Ekrem & Mortensen 2002, 11–24).¹⁰ En god del av teksten er tapt, og det kan ha vært et omfattende verk. *Passio Olavi* ble til i Nidaros i miljøet rundt erkebiskop Øystein Erlendsson (1157–1188) og er viet erkebispetets fremste helgen, St. Olav. En kortfattet historie om de eldste norske kongene (±1180) av Theodorius er dedisert til erkebiskopen Øystein (utgave med oversettelse Kraggerud 2018). Et verk om en dansk og norsk ekspedisjon til Det hellige land ble til i Tønsberg ca. 1200 (Skovgaard-Petersen 2001). Det er preget av en høyvrtværende retorisk stil og innfløkte perioder.

Gammelnorsk

Tidlige gammelnorske tekster er et utdrag (*Agrif*) av kongesagaer fra ca. 1190 og skriftet *En tale mot biskopene*

(ca. 1199), samt noe helgen- og prekenlitteratur fra perioden 1150–1200. *Gammelnorsk homiliebok*, den eldste bevarte gammelnorske bok, ble til i Bergensområdet ca. 1200 og vitner i utformingen av skriften om sterk engelsk innflytelse. Skriveren har også arbeidet med liturgiske bøker på latin, noe som vitner om en tospråklig skriftkultur (Gullick 2010, 84–90; Ommundsen 2010). Innholdet er preken etter kirkeåret. Dette er enkeltstående eksempler som neppe er de første av sin art.

Først litt utpå 1200-tallet finnes gammelnorske dokumenter som er bevart i original, det eldste ved baderkongen Filippus (1207–1217) til mossedølene angående en gård som skulle høre til Hovedøya kloster (DN I, nr. 3; Seip 1960, nr. 3). På denne tiden hadde gammelnorsk allerede en god stund vært i bruk som dokument-språk.¹¹ Fra 1220-tallet av foreligger sporadiske kongebrev og andre brev i original.

Det gammelnorske materialet virker – i likhet med det latinske – tilfeldig overlevert og er av lite omfang. De bevarte kildene er neppe de eldste, men

gir sporadiske glimt av en utvikling der det meste av materialet er tapt.

Bøker i middelalderens Oslo

Bøkene i middelalderen var skrevet for hånd på kostbart pergament. Papir ble utbredt i senmiddelalderen.¹² Som følge av at materialet var dyrt og produksjonen tidkrevende, var bøker kostbare. Det er en viktig årsak til at bokbestanden ikke var veldig stor; man måtte prioritere bøker som var nødvendige.¹³

Hvem eide bøker og hva slags bøker hadde man? De bokene i institusjonene som vi skal se på her, kom til gradvis og eksisterte ikke alle til middelalderens slutt. Til sammen var det det ni kirker og tre klostre (se Brendalsmo under forberedelse om kirker og andre institusjoner).

Kirken trengte bøker til gudstjenestebruk, og mesteparten av bokbestanden tilhørte kirkelige institusjoner, det vil si kirker, bispesetet, domkapitlet og klostre i Oslo. I nyere forskning setter man et skille mellom liturgi, som var forskriftene og tekstene for gudsdyrkelsen, og biblioteksbøker («library books»; se nedenfor for definisjon). Det aller meste av kildematerialet er

liturgisk og har vært fordelt på de forskjellige kirkelige institusjoner. Hva kirkene kan ha eid av bøker, har sikkert økt gjennom middelalderen. Til messebruk benyttet man missalet, som var messens hovedbok, og gradualet, messens sangbok.¹⁴ Til tidebønnenes liturgi benyttet man breviariet (hovedbok) og antifonariet (sangbok med musikknotasjon). Bibeltekster fant man i lektionarier, epistolarier og evangeliarier. Informasjon om dem fant man også i missaler og breviarier, men der tok man ofte ikke med mer enn begynnelsesordene. De latinske messebøkene inneholdt ikke prekenen, som pleide å være på folkespråket. Derfor kunne prekenen hentes fra en prekensamling (homiliebok) på norsk. Et *manuale* var en håndbok for prestene som gav tekster til seremonier som dåp og vigsel, død og begravelse o.s.v.

Bispedømmet i Oslo kom til utpå 1100-tallet,¹⁵ mens det før den tid ser ut til å ha vært et bispedømme i Viken uten fast sete (Brendalsmo 2021, 40; Bull 1922, 42–43). Pave Anastasius' fundasjonsbrev fra 1154 for den norske kirkeprovinns omtaler Oslo som et allerede eksisterende bispedømme (LD nr. 8). I tilknytning til bispedømmet var det et domkapittel, som bestod

10) Dateringsforsøkene spriker og ligger mellom 1150 og 1300 (Ekrem 1998, 88). Ekrem & Mortensen (2002, 11–24) argumenterer for en datering i tredje fjerdedel av 1100-tallet, Kraggerud (2020) ca. 1230. Etter min mening er 1100-tallet en rimelig datering på språklig grunnlag uten at det utelukker at teksten kan være av noe senere dato.

11) Det kanskje tidligste gammelnorske brev (ca. 1173–1174) som er bevart i avskrift, er fra erkebiskop Øystein Erlendsson til Islands biskoper og innbyggere (*Diplomatarium Islandicum* I, nr. 38). Akerhusregisteret av 1622 viser at det har eksistert gammelnorske brev som enten var eldre eller omtrent samtidig med Filippus' brev til mossedølene. Se eksempler hos Tank (1916), fra Magnus Erlingsson (1160-årene) nr. 1336–1337; fra kong Sverre nr. 980, 1083; fra Filippus Simonsson nr. 1017, 1122, 1170, 1785–1786. Det ser ut til at inkskripsjoner er oversatt eller parafrasert i registeret når brevene er på gammelnorsk; ellers siteres de ofte direkte på latin. Nr. 1337 ser ut til å være det eldste sikkert dokumenterte gammelnorske dokument, fra 1160-årene. Akerhusregisteret ser ut til å være oversett som kilde til tidlig bruk av gammelnorsk.

Nylig ble tre små gammelnorske diplomfragmenter fra ett blad oppdaget i Den Arnamagnæanske Samling i København. Innholder kan dateres til ca. 1205. Det dreier seg om en avskrift fra ca. 1400 av et diplom fra Hovedøya (Jensson, Kjeldsen & Stegmann 2018, 2–4). Originalen kan være nevnt i Akerhusregisteret under Hovedøya kloster (Jensson, Kjeldsen & Stegmann 2018, 14).

12) Det eldste bevarte papirdokument fra Norge er skrevet i Oslo 15. august 1370 (Fiskaa 1940, 38; utgitt DN VI, nr. 278; for rett datering, se RN VI, nr. 56). Det er et brev av uformell karakter fra kongens sekretær Henrik Henriksson til Håkon VI.

13) For bokpriser i norsk middelalder, se Pettersen (2013, 292–294). Fire bind romertrett ble i forbindelse med utlån fra Mariakirken til utenlandsstudenten Olav Eimdrifsson tidlig på 1300-tallet taksert til 4 mark forngild. For denne summen kunne man kjøpe et familiebrev, altså et bruk som kunne livnære én familie (Karlsen 2005, 151–152).

14) For de forskjellige liturgiske bøker, se Helander (1993), samt de relevante oppslagsordene i Schumacher (2015).

15) Pave Anastasius IVs bulle av 30. november 1154 som stadfester opprettelsen av den norske kirkeprovinns, omtaler Oslo bispedømme som om det allerede eksisterte på forhånd. Edv. Bull argumenterer for at et fast bispedømme i Oslo tilkom mellom 1111 og 1130, Sigurd Jorsalfares dødsår (Bull 1922, 37–43).

av prestekollegiet ved domkirken og var et organisert felleskap. Man regner med en katedralskole fra 1153 av i forbindelse med opprettelsen av den norske kirkeprovinsen. Det er ikke mye vi vet om katedralskolen.¹⁶

Domkirken inntok en liturgisk særstilling og hadde en rekke bøker (Helander 1993, 106–107).¹⁷ Selve domkirken bør ha hatt en *ordo*, en normerende bok som inneholdt bispedømmets liturgi for messe og tidebønner i katalogform. Fra norsk middelalder finnes det en *ordo* for hele erkebispedømmet. Erkebispesetet i Nidaros ser ut til å ha hatt et ønske om ensretting (Fæhn 1953, 602–604),¹⁸ og erkebiskopen grep inn mot tidebønnene på Skálholt da de ikke samsvarte med erkebispesetets krav. For biskopens liturgi fantes et *pontifical*, av *pontifex* (eg. «brobygger»), et ord for biskop, og dette var en bok som kunne brukes i domkirken. Det inneholdt tekster for prestevigslar, innvielser av altere, kirker m.m. Det er bevart blader av to biskopsbøker som kan ha vært brukt i Oslo, begge fra annen halvdel av 1000-tallet.¹⁹

Av Oslos kirker stod Mariakirken i en særstilling som kongelig kapell.

Mariakirken i sin eldste versjon kan ha blitt bygget i tre på midten av 1000-tallet og i sten i 1130-årene. Den ble kongelig kapell i 1308, under kong Håkon V Magnusson (1299–1319). De fjorten kongelige kapellene var underlagt kongen og ikke biskopene, og de hadde egne domkapitler.²⁰ Til de viktigste kongelige kapellene, som Apostelkirken i Bergen og Mariakirken i Oslo, hørte det omfattende jordegods. Mariakirken bør ha vært en viktig boketeier i middelalderens Oslo, og det finnes fragmenter av bøker som kan ha tilhørt denne kirken.

I tillegg til disse to kirkene var det to sognekirker, tre klosterkirker og to andre kirker i Oslo. Det var også et bispegårdskapell og et borgkapell på Akershus slott; disse må regnes som private. Klosterkirkene kunne også ha menighet utenfor klosteret. Alt i alt må det ha vært en rekke liturgiske bøker i Oslo, men det er vanskelig å anslå hvor mange. Det er rimelig å regne med rundt ti bøker for vanlige sognekirker (Karlsen 2013c, 34–36), men adskillig flere for domkirken og Mariakirken.

Liturgiske bøker i Oslo ble også eid av tre hospitaler, som var St. Lavrans kirke og hospital, et *hospitale sacer-*

dotum, altså et prestehospital, samt et hospital ved Mariakirken. Andre institusjoner som trengte liturgiske bøker, var gilder og stiftelser, som Olavshusene, Hellig legems gilde, St. Anna gilde, skomakergildene og et hanseatisk gilde.²¹ Både gilder og hospitaler var tilknyttet kirker og klostre og hadde altere. Olavshusene kan ha hatt et kapell, mens Hellig legems gilde og St. Anna gilde ikke hadde det. Gildene forutsatte skrift også på andre måter, for lederne må ha vært i stand til føre medlemslister og andre nødvendige tekster, som gildeskråer.

Biblioteksbøker er bøker ment for dypere studier og er hva man ventet å finne hos biskopene, i domkapitler og i klostrerne (tilhørende henholdsvis cistercienserne, fransiskanerne, domnikanerne og benedikтинermonner) og i senmiddelalderen birgittinerne) i tillegg til liturgi (Lapidge 2006, 1). I likhet med de liturgiske bøkene var de fleste biblioteksbøker på latin. Biblioteksbøker omfatter vanligvis patristisk litteratur (de antikke kirkefedrene), lærde kommentarer til Bibelens bøker, teologi, kanonisk og romersk rett, historiografi og historiografi. Sagalitteraturene som dukker opp hos kirkelige eiere, for eksempel *Fagrskinna* i Halsnøy kloster i Hardanger (Karlsen & Weidling 2017, 172) eller sagaer som kan ha tilhørt biskop Arne av Bergen

tidlig på 1300-tallet (Eieridige 2021), kan regnes til biblioteksbøkene. Mariakirken hadde romerrettslig litteratur, og biskop Helge av Oslo er i 1320 nevnt som arving til romerretten, dekretaler og en håndbok i kirkerett.²² I Oslo tidlig på 1300-tallet ser det altså ut til å ha vært minst to sett av romerretten som ble samlet av keiser Justinian (527–565).²³ Den siste katolske biskop i Oslo, Hans Rev (biskop 1525–1537; protestantisk biskop 1540–1545), hadde en grad fra Paris i begge jureraer, det vil si kanonisk og romersk rett. Romerretten hadde fått en renesans i Europa på 1000- og 1100-tallet (Pennington 1992, 339–342), men den fikk neppe samme praktiske betydning i Norge som den for eksempel hadde i Tyskland frem til 1800-tallet.

Til sist kan vi regne med private boketeiere. Vi treffer dem sporadisk i dokumentmaterialet. Biskop Helge arvet som nevnt private bøker. En kannik i Mariakirken eide i 1331 en kirkerettslig prosedyrebok, en bok om å sette opp dokumenter, et par kirkerettslige bøker og et breviarium, samtlige bøker på latin.²⁴ En kvinnelig boketeier møter vi i et vitnebrev om et salg av et psalter (DN XI, nr. 73). Tre vimer bekrefter 8. mars 1388 at Ragnhild Jonsdatter medgir å ha solgt et psalter med gyldne initialer og at hun har mottatt full be-

21) Om gilder, se Haugland (2012: 22 og 292–296), Brendalsmo (under forberedelse). Jeg vil her rette en takk til Jan Brendalsmo for tilgang til hans katalog over norske middelalderkirkesteder.

22) DN XVI, nr. 2; RN IV, nr. 9. Testator var fahriden Bjarne Audunsson i Tønsberg. Han hadde geistlig bakgrunn og kan ha studert i Bologna (Johnsen 1972). Se videre Taranger (1904, 221–223) om de kongelige skriveskrivernes juridiske utdannelse.

23) DN XVI, nr. 2; RN IV, nr. 9.

24) DN III, nr. 60; RN IV, nr. 815.

taling. Prisen nevnes ikke, men det må ha vært en kostbar bok, siden man satte opp et vitnebrev for å dokumentere salget.

En del bøker kan ha tilhørt hoffet, på latin, gammelnorsk og andre språk. Det norske kongedømmet var i høy grad et reisekongedømme, men det er rimelig å anta at det har eksistert bøker på kongsgården i Gamlebyen og på Akershus slott. Filipppus Simonsson (1207–1217), konge i baglernes rike på Østlandet, residererte en del i Oslo (Bull 1922, 82–83). Håkon V Magnusson (1299–1319) er den konge som gjerne er blitt forbundet med Oslo,²⁵ men hans primære residensby var Bergen, og han var mye i Tønsberg, særlig i de senere regjeringårene (se nedenfor). Under Håkon VI Magnusson (1355–1380) var Oslo en viktig residensby ved siden av Tønsberg, Bergen og grensefestmengen Båhus (Opsahl 2015, 151). I sum kan man si at kongemakten ble mer østvendt på 1300-tallet enn den hadde vært tidligere. Akershus borgkapell har hatt liturgiske bøker på linje med andre kirker, og kanskje større og flottere enn gjennomsnittet.²⁶ Videre har hirdprestene og hirdbiskopene hatt

tilgang på liturgiske bøker, men bør også ha hatt med slike på de hyppige reisene. Det fantes missaler i mindre format som egnet seg til reisebruk. Man kan gå ut fra at kongene trengte gammelnorske lovbøker og at disse har vært tilgjengelige både på kongsgården og Akershus slott. Andre bøker, som historiske verker, var sannsynligvis til stede ved hoffet.²⁷

Gammelnorske lovbøker var – i likhet med liturgiske håndskrifter – mer bruksbøker enn biblioteksbøker. De tilhører en annen sfære enn kanonisk og romersk rett. Selvsagte brukere av lovbøker var lagmennene. Det var én lagmann i Oslo, og på 1340-tallet hører vi også om lagmannen i kongsgården.²⁸ Både kongsgården og Akershus slott bør ha hatt gammelnorske lover. Fehirden i Oslo er en annen instans som ville trenge gammelnorske lovbøker.²⁹ Byens egen ledelse, som gjaldkeren og rådmennene i byrådet ville være brukere av bylov og landslov. Man kan regne med at store jordeiere, herunder kirkelige institusjoner, kunne ha praktisk bruk for gammelnorske lover. Et eksempel er Halsnøy kloster, som hadde en gam-

25) Kroningen ser ut til å ha skjedd i Oslo, og han ble gravlagt i Oslo.

26) Under Håkon V ser Akershus primært ut til å ha vært et militært feste og ikke kongelig residens (Bull 1922, 160), og borgkapellet kom nok til etter hvert.

27) Som eksempel kan nevnes en gammel fransk oversettelse av korstogshistorikeren Vilhelm av Tyrus (Vatikanbiblioteket, Pal. lat. 1963), som har tilhørt den norske dronning Isabella, gift med Erik II Magnusson. Boken kan ikke knyttes til Oslo. Isabella Bruce kom fra Skottland, hvor hoffet var franskorientert.

28) Den første lagmann i Kongsgården var Guttorm Kolbjørnsson (nevnt 1304–1336; død etter 1336) som kan knyttes mer til Tønsberg og Bergen enn til Oslo. Betegnelsen «lagmann i kongsgården» betyr kanskje her at han var nært knyttet til kongen. Trond Krakesson omtales som lagmann i kongsgården i 1344 og 1349. Han lar seg knytte til Oslo.

29) Fehirden i Oslo var ansvarlig for kongens finansadministrasjon i store deler av Østlandet.

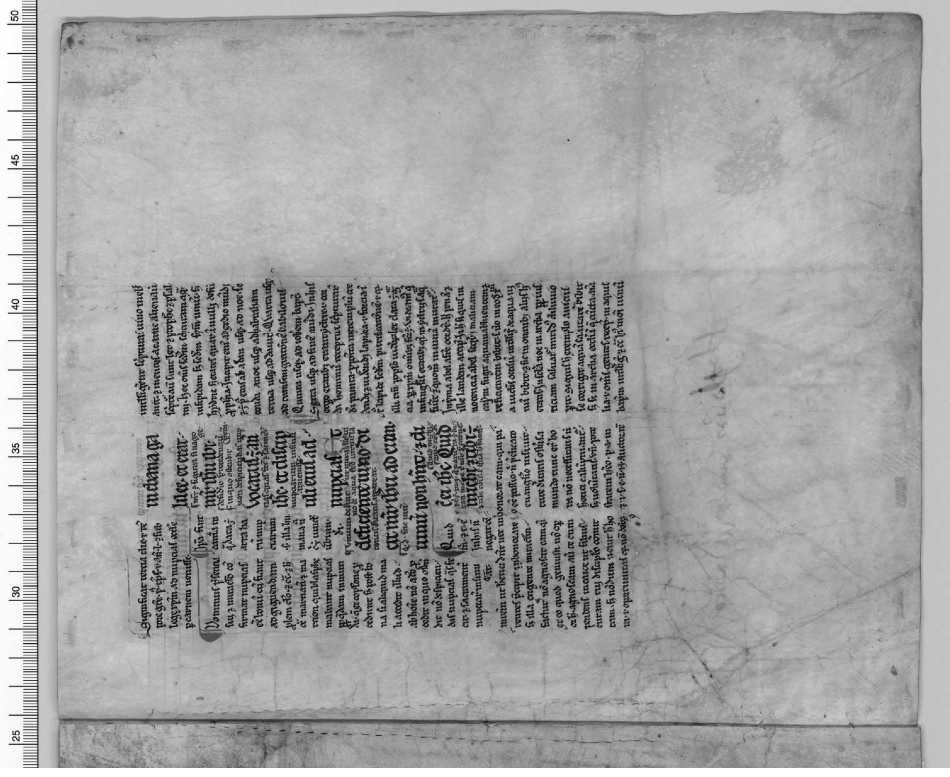

Fig. 2. Dobbelblad i stort format av bibelkommentar (Johannes-evangeliet, kap. 1–2). Annen halvdel av 1100-tallet, Frankrike. Ett av to dobbelblader som har vært omslag på presten Jørgen Maddens regnskapsbøker for Oslo Hospital. Har sannsynligvis tilhørt Fransiskanerklosteret i Oslo. Nasjonalbiblioteket, Ms.40 916. Originalstørrelse: 29,5 x 24,5 cm.

mejnorsk lovbok (Karlsen & Weidling 2017, 172).³⁰

Til sist kan man regne med at trykk innenfor alle de nevnte genrene kom tidlig til Oslo, med unntak av gammel-norske tekster, som først kom i trykken i annen halvdel av 1600-tallet (Jensson 2021: 47–103). Bøker ble trykt både på pergament og papir, og i Norge er trykkene fra boktrykkerkunstens barndom dokumentert både som fragmenter og hele bøker. De to første norske trykkene, *Breviarium Nidrosiense* og *Missale Nidrosiense* (begge fra 1519), kan man regne med ble brukt i kirkerne og de andre geistlige institusjonene i Oslo, i likhet med i resten av den norske kirkeprovinns. De to bøkene sammenfatter det vesentligste av Nidaros-liturgien.

Et fragmentarisk kildemateriale

De fleste pergamentbøker vi kjenner som ble brukt i Norge i middelalder-

ren, er i dag kun bevart i form av løse blader, dobbeltblader eller mindre biter av blader. Pergamentet fra de gamle middelalderbøkene ble gjenbrukt til hele omslag på offentlige regnskaper og på bøker eller som forsterkninger i ryggen på slike i løpet av 1500- og 1600-tallet.³¹ Riksarkivets samling av slike latinske fragmenter er den største med materiale fra bøker benyttet i Norge og omfatter nær 5400 stykker. I tillegg kommer drøyt 600 fragmenter på norrønt og andre språk, som svensk, dansk, tysk og hebraisk. Det finnes også fragmenter fra Norge i andre samlinger i inn- og utland. Det finnes i visse tilfeller fragmenter fra samme manuskript i flere samlinger, og materialet kan med fordel studeres som en helhet.

Samlingen i Riksarkivet består for det meste av fragmenter som ble brukt på lens- og fogderegnskaper, samt

enkelte andre typer arkivalier.³² Det er funnet pergament fra middelalderbøker i innbindingen av regnskapsmateriale fra perioden 1522–ca. 1690, men på grunn av kassasjon i 1720-årene er det bevart få regnskaper eldre enn 1610 (Geltung 2016, 112). Fragmentene fra bevarte 1500-tallsregnskaper er ofte store blader og dobbeltblader, mens det litt ut på 1600-tallet ble vanlig å dele pergamentbladene i mindre fragmenter som man brukte som forsterkninger i ryggen av regnskapene. Praksisen med å bruke fragmenter til å binde inn regnskaper ebber ut på midten av 1600-tallet, da det ikke lenger var mye materiale tilgjengelig.

Hovedvekten av fragmentmateriale er fra liturgiske bøker, de eldste fra 900- og 1000-tallet, de yngste fra den siste katolske tiden før 1537. Noen få fragmenter er fra papirbøker. Enkelte fragmenter er fra bøker trykt på pergament. Fragmentene utgjør hovedkilden til norsk bokhistorie i middelalderen. Flest fragmentariske bøker stammer fra 1100-tallet, noe som kan henge

sammen med at den omfattende kirkebyggingen på den tiden førte til et stort behov for liturgiske bøker.

Hvilke fragmenter kan knyttes til bøker brukt eller skrevet i Oslo i middelalderen? Det avhenger av hva man kan vite om hvor regnskapsmaterialet ble bundet inn.³³

- 1) Norske lens- og fogderegnskaper ble sendt til revisjon i sentralforvaltningen i København.³⁴ Den nyeste forskningen viser at de ble bundet inn lokalt i Norge og ikke i København. Sammenhengen mellom len og fogderier er sentral. Et len var delt inn i fogderier. Oslo tilhørte Akershus hovedlen, som bestod av rundt åtte til ti fogderier avhengig av tidspunkt, og lenskanselliet lå på Akershus slott.³⁵
- 2) Det hender at pergament fra ett og samme manuskript dukker opp på regnskaper fra lenskanselliet og ett eller flere fogderier. Da kan man regne med at fogdene har fått utdelt pergament i lenskanselliet, som var

30) Gunnes omtaler i *Regesta Norvegica* (RN I, nr. 303 og 1033) «Mariakirkens lovbok», et lovmanskript som nå er i Den Arnamagnæanske samling i København (signatur AM 309 fol.). Han begrunner ikke tilknytningen til Mariakirken, men følger kanskje Gustav Storm (NgL IV, 488): «Bogen har aabenbart tilhørt Mariakirken i Oslo, maaske fra Begyndelsen af og ialfald ved c. 1400, thi Gaarden Bjærke hørte til Mariakirkens gods.» Storm sikter til at håndskriftet inneholder en avskrift av grenseskjellet mellom gårdene Frogn og Bjerke på Follo (NgL IV, 484; se RN I, nr. 206, datert mellom 1188 og 18. august 1190, og Tank 1916, 1313). Dette var to store gårder. Men hvem eide Frogn? Akershusregisteret viser at gården Frogn tilhørte Hovedøya kloster (Tank 1916, nr. 1313; RN I, nr. 303). (Frem til 1318 tilhørte også Bjerke Hovedøya; se DN II, nr. 132; RN III, nr. 1066–1067.) Frogn er omtalt i en rekke dokumenter i Akershusregisteret under Hovedøya kloster (nr. 1083, 1168–1169, 1188, 1344, 1524, 1531 og 1627, mens grenseskjellet mellom Frogn og Bjerke har en rekke brev under Hovedøya klostres arkiv (Tank 1916, nr. 890, 1028, 1188–1189, 1313, 1329–1330, 1373–1376, 1470–1471, 1501–1503, 1595, 1600). Storms argument er ikke bindende for eterskaper av AM 309 fol. Han kjente da heller ikke innholdet i Akershusregisteret allerede i 1885 ved utgivelsen av NgL IV (sml. Tank 1916, III).

31) For oversikt over det norske fragmentmaterialet, se Karlsen (2013a), og for fragmenter i et nordisk perspektiv, se Ommundsen & Heikkilä (2016).

32) For en oversikt over innholdet i Riksarkivets fragmentsamling og forskningen rundt den, se Karlsen (2013b, 13–19). I denne artikkelen benytter jeg fragmentnumrene fra Riksarkivets database som har vært under arbeid siden 2002 og som skal publiseres. Tidligere publikasjoner har gjerne brukt de gamle signaturne. Det er flere grunner til dette valget: a) Samlingen er nå lagt i nye konvolutter og organisert i rekkefølge etter de nye fragmentnumrene, b) det er i senere tid registrert en rekke fragmenter som ikke har gamle fragmentnumre, men kun nye databasennumre (det samme gjelder en del unummererte fragmenter under registrering), c) skjønt de gamle numrene er tatt med i basen, er det en del av dem som inkluderer forskjellige typer klammer og parenteser uten at rationale bak dem er forståelig i dag. Av den grunn er de gamle signaturne inkomsekvent gjengitt og dermed ikke så godt søkbare. Først og fremst er man avhengig av de nye numrene for finne frem til originalene.

33) Dette er diskutert av Petersen (2013b). I det følgende videreutvikler jeg problematikken med utgangspunkt i Akershus len alene. Weidling (under forberedelse) er en systematisk studie av proveniensproblematikken som kaster nytt lys over inbindingspraksis og viser at ytterligere materiale kan knyttes til det enkelte lenskanselli.

34) Reviderende myndighet var Rentekammeret, et lite kontor opprettet under Christian III (1534–1559). Rentekammeret var den eldste institusjon i sentraladministrasjonen som hadde permanent opphold i København. Det var nært forbundet med Danske Kancelli (Jensen 1978, 17–18).

35) Lenskanselliet var lite, kanskje bare et par skrivere.

et felles referansepunkt for fogderiene.³⁶ Det samme kan man regne med når pergament fra ett manuskript dukker opp på regnskaper fra to eller flere fogderier, selv om det ikke finnes fragmenter fra manuskriptet på dokumenter fra lenskanselliet.

- 3) Man kan regne med at lenskanselliet benyttet pergament samlet inn fra kirkelige institusjoner i og rundt Oslo. Middeldalderens Oslo var et senter med bispede, domkapittel, fire klostre, et kongelig kapell med store ressurser og eget kapittel, gilder og flere kirker. Pergament fra bøker som er typisk for bispede, domkapittel, klostre og større kirker, stammer sannsynligvis fra sentrum i lenet, altså Oslo. Slike bøker er gjerne tekster av kirkefedrene, teologisk kommentarlitteratur, kirkerett og romerrett, ofte i stort format. Denne type bøker er det rimelig å anta kommer fra selve Oslo og ikke fra fogderiene utenfor. De vil derfor bli regnet med til bøker som har Oslo-proveniensen.
- 4) Fogdene kan ha funnet pergament i lokale kirker i fogderiene og bundet

- sine regnskaper med det. I lokale kirker ville man finne standard liturgiske bøker, som missale, graduale, antiphonarium. Disse fragmentene vil ikke regnes til Oslo-bøker her.
- 5) Lokale institusjoner som domkapitlet, Oslo Hospital m. fl. bandt inn sine regnskaper og annet materiale uavhengig av lenskanselliet. Det meste av dette materialet kommer fra kirkelige institusjoner etter reformasjonen. Det tilhører i dag Riksarkivet, Nasjonalbiblioteket og Oslo Byarkiv. Til dette kommer omslagene på biskop Jens Nilssøns (1538–1600) visitasbøker fra tiden 1572–1597, nå i Det Kongelige Bibliotek i København, som gir et innblikk i hva som var tilgjengelig av gamle middeldalderbøker for en Oslo-biskop i annen halvdel av 1500-tallet.³⁷

Fragmenter med Oslo-proveniensen

Fra fogderegnskaper fra Akershus len er det bevart 671 fragmenter. I tillegg kommer 277 fragmenter med påskrift om proveniensen fra Akershus slott, men dessverre har mange av dem upresise proveniensopplysninger.³⁸ Noen frag-

36) Dette er tidligere diskutert av Gjerlaw (1961, 29–32) og Pettersen (2013b, 53) angående et fragmentert missale fra Bratsberg len.

37) Yngvar Nielsen omtaler i sin utgave av Jens Nilssøns visitasbøker syv bevarte fragmenter og ett taprt (Nielsen 1885, CXXV–CXXVII). Disse fragmentene er etter Nielsen tid fjernet fra manuskriptene. Jeg har klart å identifisere følgende fragmenter fra Jens Nilssøns visitasbøker: a) Det Kongelige Bibliotek, Fr. 90–91 og Fr. 2232 er blader fra samme breviarium, b) Fr. 92 er et dobbelblad fra et missale, c) Fr. 2233, som har vært limt fast til Fr. 2232 (Andersen & Raasted 1983, 76), er et bibelfragment og sannsynligvis fra samme bind som Fr. 2232. Nielsen er ikke treffsikker i identifikasjonen av boktypen, da han opplytter både a) og c) som missaler, det siste kanskje fordi han oppfatter teksten som en bibellesing i et missale. Nielsen nevner to fragmenter som jeg ikke har kunnet identifisere. Det er sannsynlig at de er lagt til fragmentsamlingen uten informasjon om proveniensen.

38) Det gjelder særlig en del avtatte fragmenter med påskrifter om bygningskatten til Akershus slott fra tidlig 1620-tall. Man har slurvet med å notere hvilket fogderi regnskaper stammer fra. Bygningskatten ble betalt inn til Akershus fra fogderiene, så innbindingen kan ha skjedd i fogderiene og ikke på Akershus.

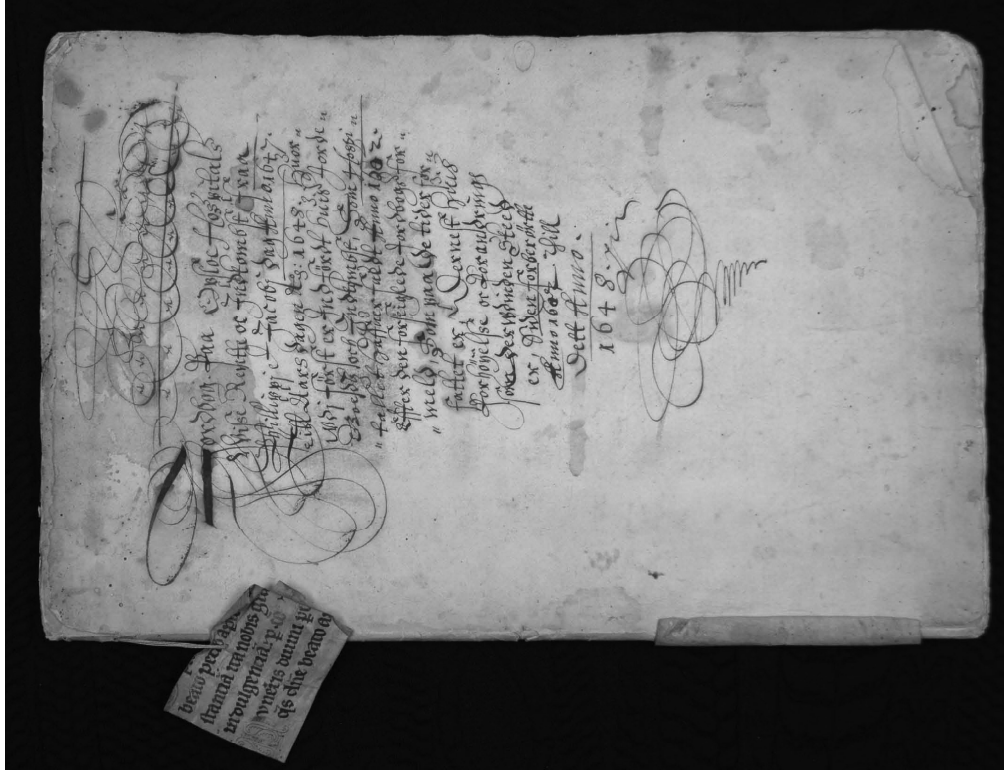

Fig. 3. Missalefragment, annen halvdel av 1100-tallet, kantskje norsk. Innhold: Ad vincula Petri (1. august). Beryttet i innbindingen av Jordebok av 1648 for Oslo Hospital. Oslo Byarkiv, Oslo Hospital OBA/A-10422/D/Dal/L0001/0003. Originalstørrelse: 4,6 x 5,7 cm. Foto: Kirsti Gulowsen.

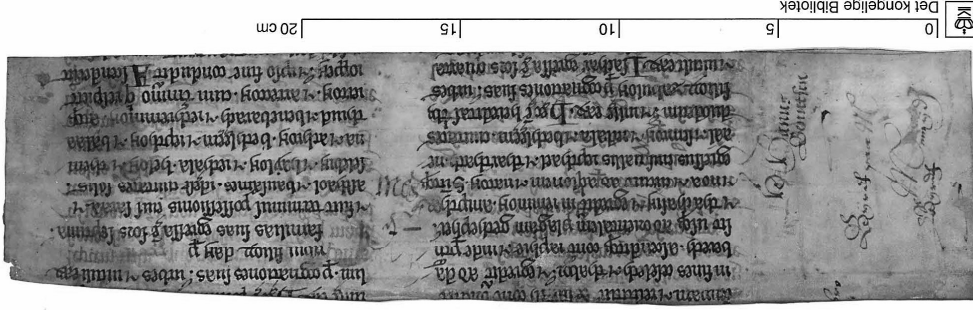

Fig. 4. Fragment av en foliobibel, sent 1100-tall. Innhold: Josua, kap. 18. Tegnsettingen knyttet det til cistercienserordenen. Kan være norsk eller skandinaviske. Skrevet i Hovedøya kloster? København, Det Kongelige Bibliotek, Fragmentsamlingen, Fr. 2233. Fragmentet har tidligere vært limt fast til fr. 2232 (Andersen & Raasted 1983, 76; ill. 6 nedenfor) og er sannsynligvis identisk med det fragment som ifølge Yngvar Nielsen (1885, CXVI) var festet til biskop Jens Nilssons beskrivelse av vinterreisen til Skien i 1597 (Det Kongelige Bibliotek, Thott 1581, 41o) i ryggen. Originalstørrelse: 7,7 x 30,4 cm.

menter stammer fra selve hovedregnskapet for lenet som ble ført i lenskanskalliet. I disse tilfellene er det rimelig at pergamentet kommer fra bøker brukt i Oslo. Det er også sannsynlig at en del av fragmentene fra Akershus len med ufullstendige proveniensopplysninger kommer fra Oslo, men det er ikke noe kriterium for å avgjøre hvilke.³⁹ I pe-rioder var fogden i Aker slottsfogd på Akershus (Bull 1918, 143, 173 og 308), og fogderegnskapene derfra kan rimeligvis knyttes til lenskanskalliet.

At antallet fragmenter fra selve lenskanskalliet er lavt, skyldes at kansalliet bandt inn med blankt pergament fra 1590-årene frem til 1640. Allikevel finnes noen mindre fragmenter som ligger under det ubeskrevne pergamentomslaget i ryggen som støtte til syngen av bokblokken. De fleste permer er ikke åpnet, og det er derfor sannsynlig at flere bokfragmenter finnes i ryggene (Weidling, under forberedelse). Fogdene benyttet forskjellig materiale, biter av ubeskrevet pergament, bokfragmenter, oppkuttete diplomer, sammenbrettede papirlapper etc.

Jeg har regnet som sikre bøker som etter innholdet bør stamme fra sentrale institusjoner i Oslo, som bispesete, domkapittel og klostre. Det gjelder fragmenter fra fogderegnskaper så vel som fragmenter med usikker proveniens fra Akershus len eller slott. Hit hører for eksempel biskopshåndbøker,⁴⁰ kirkefedrene, teologisk litteratur

fra middelalderen og kirkerettslig litteratur.

Fra hovedregnskapeti selve lenskanskalliet kommer to dobbeltblader av en anglo-normannisk dekretalsamling fra sent 1100-tall.⁴¹ Proveniensen er Akershus slott 1593–1594 ved Axel Gyldenstiernerne, som var lensherre 1588–1601. I dette tilfellet kombineres to kriterier, at regnskapet kommer fra selve lenskanskalliet og at innholdet tyder på at de stammer fra et kirkelig senter, altså en institusjon i Oslo. Det passer fint inn at det er store blader på ca. 26 x 17 cm. Dekretalsamlingen kan være kopiert i Norge sent på 1100-tallet (Gullick 2013a, 113; Gullick 2013b, nr. 85 med pl. 111).

I tillegg til materiale fra lens- og fogderegnskaper kommer fragmenter fra lokale regnskaper, for eksempel fra Oslo Hospital i det gamle fransiskanerklosteret, eller fragmenter som stammer fra bispedømme eller domkapittel. Disse regnskapene ble ikke sendt til lenskanskalliet, men ble igjen lokalt.

I Riksarkivet kan det anslås 243 fragmenter fra rundt 58 bøker brukt i Oslo på grunnlag av metodikken benyttet i denne artikkelen.

Det tilkommer noen flere fragmenter som nå er i andre samlinger i Oslo og København, eksempelvis de om Jens Nilsson benyttet til innbinding av visitasbøker, nå i København. Disse fragmentene har nær tilknytning til bispesete og domkapittel. De er for det

39) Weidling (under forberedelse) tar opp ytterligere kriterier som kan knytte fragmenter både til lenskanskalliet på Akershus og til enkelte fogderier. Antallet fragmenter som kan knyttes til Oslo vil dermed bli høyere.

40) NB Ms.lat.-fragm. 16 og NRA, Fragmentsamlingen, Fr. 1170.

41) NRA, Fragmentsamlingen, Fr. 2335 og 2336.

me ste fra bøker i stort format, som man kunne forvente. I Nasjonalbiblioteket, Oslo Byarkiv og Riksarkivet finnes et lite knippe fragmenter som stammer fra Oslo hospital. Hospitalet holdt til i det gamle fransiskanerklosterets bygning etter reformasjonen. Regnskappene herfra har mest sannsynlig vært bundet inn med pergament fra bøker fra det gamle klosteret.

Kronologisk begynner de liturgiske bøkene fra Oslo i annen halvdel av 1000-tallet (tabell 1).

Kommentar til tabell 1: Tabellen viser de liturgiske bøkene fordelt på århundrer gjennom middelalderen. I tillegg kommer en bok fra annen halvdel av 1100-tallet som kan være

liturgisk, men uten nærmere identifikasjon.⁴² En annen bok lar seg hverken identifisere eller datere og er tatt med i feltet til høyre.⁴³ Denne og følgende tabell tar med bøker som tilfredsstillende kriteriene angitt ovenfor. Med biskops-håndbøker menes et pontifikale og et benedictionale ment for en biskop. Alle bøker er håndskrevne med unntak av et trykt missale på pergament gjort for Strängnäs i Sverige i 1487 (Stockholm: Bartholomæus Ghotan). Tabellen viser en overvekt av 1100-talls-materiale. Det samsvarer med tendensen i fragmentmaterialet i sin helhet (Karlsen 2005, 150–151; Karlsen 2006, 20–21), men veier ikke tungt statistisk.

Tabell 1. Liturgiske bøker	Antall bøker kronologisk	Liturgi, ikke identifisert	Biskops- håndbøker	Manualer	Antifonarier	Bibler, evan- geliarer	Psaltere	Breviarier	Homilie-bøker	Sekventiarier	Gradualer	Missaler
Datering												
1000-tallet			2									
1000/1100-tallet	1			1								
1100-tallet	7	1		2		1		1			5	
1100/1200-tallet	3					1	1	1				
1200-tallet	5					2	1	1				
1300-tallet						1						
1300/1400-tallet						1						
1400-tallet	3	1			1		1					
Uten datering												
Sum	19	6	2	1	3	4	4	1	2	4	1	2
												48

42) NRA Fragmentssamlingen, Fr.4814-4817.

43) NRA Fragmentssamlingen, Fr.4650-4651.

Tabell 2	Kirkerett, romerrett	Teologi, patristikk, kirkehistorie og tekst- fragmenter	Uidentifisert	Antall bøker kronologisk
Datering				
1000-tallet				
1000/1100-tallet				
1100-tallet	1	4	1	6
1100/1200-tallet	2			2
1200-tallet		1		1
1200/1300-tallet		1		1
1300-tallet	1			1
1300/1400-tallet				
1400-tallet		2		2
Sum	4	8	1	13

Kommentar til tabell 2: Det er få bøker som ikke er liturgiske, noe som stemmer overens med det norske fragmentmaterialet som helhet. De bevarte bøkene som ikke er liturgiske, utgjør bare en liten og tilfeldig del, og vitner først og fremst om et omfattende kildetap. Hva latinske lovbøker angår, er det nesten intet i en by hvor kirkelige institusjoner bør ha eid en del bøker innen kanonisk og romersk rett. Fra slutten av 1100-tallet finnes to dobbeltblader av en dekretalsamling, som kan være kopiert i Norge (se ovenfor). Det er ett fragment av kanonisk rett (Fr. 5127) og ett av romerrett (Fr. 5126), begge med glossa. Begge er lange striper fra regnskap for Akershus slott 1560–1561 og er rester av foliobøker.

Biblioteksøkene er også få. Fra tidlig 1100-tall finnes det rester av en bok i folioformat med Augustins kommentar til Johannesevangeliet, skrevet i Tyskland (Karlsen 2013d, 222–223). Den senantikkovevrettselsen av Eusebius' kirkehistorie ved Rufinus er kopiert i Frankrike på 1100-tallet

(Karlsen 2013d, 234–235). Det er to 1100-tallsmanuskripter av *Vitae patrum* ('Ørkenfedrenes liv'), ett av dem kontinentalt, et annet engelsk (Karlsen 2013d, 235–238). *Vitae patrum* er en senantikk tekst om den tidlige monastisismen som også ble oversatt til gammelnorsk. Den svenske helgen Birgitta av Vadstena (1303–1373) forekommer i to manuskripter fra 1400-tallet.

Felles for begge tabeller er at det er et tyngdepunkt på 1100-tallet. Det stemmer godt overens med situasjonen i hele materialet (Karlsen 2005, 150–151; Karlsen 2006, 20–21).

Arkiver i middelalderens Oslo

Et arkiv kunne inneholde hjemmelhold, innkommende korrespondanse, jordebøker og regnskaper. Kongens og riksrådets arkiver kunne inneholde statsrettslige dokumenter, både dokumenter som gjelder forholdet mellom konge, kongens menn og undersåtter, og traktater med fremmede land og

fyrster. Urgående korrespondanse ble en del av adressatens arkiver, men man kan ha hatt kopibøker med avskrifter av utgående brev. Det er lite bevart av dokumenter og enda mindre av arkiver fra middelalderens Oslo.⁴⁴

Kongelige arkiver

Oslo hadde to kongelige arkivdepoter på 1300-tallet, i Mariakirken, som fra 1314 ble tildelt kongens kansler, og på Akershus festning (Schüick 1976, 136–139 og 146). Kansleren fulgte for en stor del kongen under reisekongedømmet 1314–1380; kongene oppholdt seg i Oslo i varierende grad (Opsahl 2015).⁴⁵ Men var det et fast kanselli i Mariakirken? Begrepet kanselli (*cancellaria*) finnes ikke i norsk middel-

alder, men det avlede ordet kansler (av *cancellarius*) finnes.⁴⁶ Jeg vil se nærmere på Håkon V, som gav kansleren Mariakirken til evig tid i 1314. Denne begivenheten begrunnet 700-årsjubileet for Oslo som hovedstad og ble feiret i 2014 etter vedtak i bystyret.

Det finnes ingen kongesaga eller noe historieverk fra middelalderen som gir oversikt over Håkon V's bevegelser. Et stykke på vei kan hans bevegelser kartlegges ved daterte og stedfestede dokumenter, og jeg har laget en oversikt på grunnlag av RN II og III. RN gir en kronologisk oversikt over dokumenter til norsk historie i middelalderen. Oversikten leverer ingen tvil om at Bergen var hans fremste residensby.⁴⁷ Han ser ut til å ha oppholdt seg sam-

44) Den grunnleggende diskusjon av kongelige og til dels kirkelige arkiver i middelalderens Norge finner man hos Schüick (1976, 103–147). Hans egentlige emne er arkiv og kanselli innenfor den svenske statsmakten i middelalderen. Schüick har fått en viss kritikk av Kongsrud (2011) for diskusjonen av Mariakirkens arkiv, men hovedtrekkene hos Schüick holder. I tillegg diskuterer jeg Akershusregisteret av 1622, en viktig kilde til to klosterarkiver i Oslo, samt til arkivene fra Værne kloster og Olavsklosteret i Tønsberg. (Tank 1916; Kongsrud 2011, 230–233). Oversikten omfatter 2375 nummer i alt. Antallet brev er høyere, ettersom det under noen numre er samlet flere brev som hører sammen.

45) Hovedsteder i vår forstand fantes ikke i middelalderen eller slik Roma var sentrum i Romerriket til et godt stykke ut i keisertiden. Det svenske reisekongedømmet er inngående studert av Strömberg (2013), som også gir en oversikt over Magnus Erikssons svenske oppholdssteder. At kongene var omreisende, var vanlig i Europa gjennom middelalderen (Strömberg 2013, 7–8 med videre referanser; om reisekongedømmet generelt, se s. 7–53).

46) Ordet *cancellaria* opptrer i en annen betydning i dokumentet hvor kansleren får Mariakirken til evig tid (DN I, nr. 143, l. 8). Det refererer der til kanslerstillingen og ikke kanselli. Smol. Holle (1972, 403): «Vi møter nå for første gang i gammelnorske kilder den institusjonelle betegnelsen *cancellaria* om det norske kanslerembetet». Håkon V bruker *cancellaria* i et brev fra 1316 til Edward II av England om den engelske kongens kanselli (DN XIX, 505 in *cancellaria vestra*, «i Deres kanselli»). I DN benyttes ordet ellers i utenlandske brev eller om utenlandske forhold, ikke om norske forhold. Det norske kildetapet er stort, så det er ikke gitt at ordet ikke var i bruk om «kanselli» selv om det ikke er belagt i kildematerialet. Det er belagt i Sverige og Danmark i middelalderen, som det går frem av de nasjonale middelalderlatinske ordbøkene.

47) Håkon V er belagt i Bergen i august 1299, fra oktober 1301 til februar 1302, i november 1302, fra august 1303 til mai 1304, fra november 1305 til april 1306, i mars 1308, fra november 1308 og muligens frem til mai 1309, i oktober 1310, i mai 1311, fra november 1311 til mars 1312, i august 1313, i mars 1314, i oktober 1314, i november 1315, fra juni 1316 til november 1316, samt i august 1317. Om Håkon V's rådgjverkrets i Bergen, se Helle (1972, 460–464).

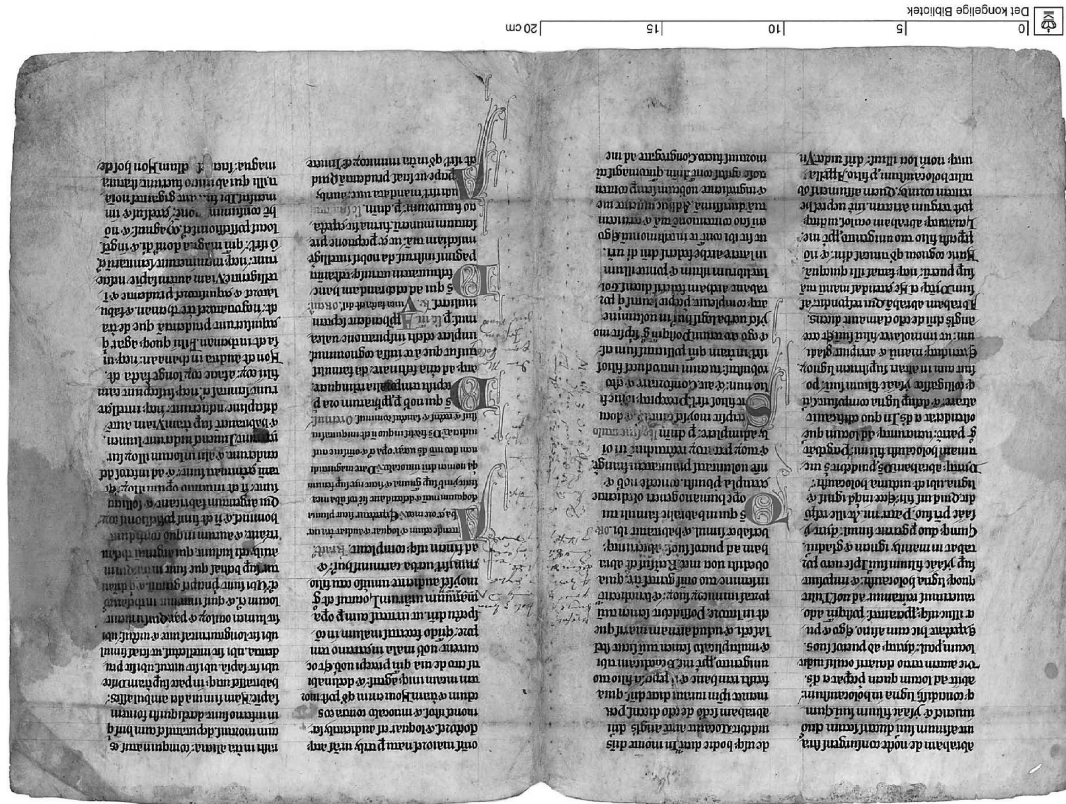

Fig. 5. Blad (fol. 2r) av dobbeltblad av missale, ca. 1200–1230. Innhold: Pinsaften. Skriften følger engelsk modell. Kobenhavn, Det Kongelige Bibliotek, Fragmentssamlingen, Fr. 92. Har vært omslag på Det Kongelige Bibliotek, Thott 1581, 4to. Størrelse på bladet: 30,5 x 21,5 cm.

menhengende i Oslo i en tid i oktober til november 1300, januar til mars 1307, januar til mars 1310, januar til februar 1311, juni til juli 1312.⁴⁸ Det er lange perioder der ikke er belegg på at kongen var i Oslo.⁴⁹ Kanslerne fulgte ofte kongen når de ikke hadde andre oppdrag.

Jeg har sett på oppholdsstedene kansleren Ivar Olavsson hadde i følge daterte og stedfestede dokumenter etter 25. oktober 1314, da Håkon V gav kanslerne Mariakirken til evig tid, og frem til 8. mai 1319, Håkons dødsdato. Han er belagt i nitten dokumenter i denne perioden. Tønsberg (ni dokumenter) og Bergen (ni dokumenter) dominerer, mens Oslo kun finnes i ett dokument. Dette viser at kanslerstillingen var en reisestilling.

Dels ser det ut til at et par kongelige skrivere har fulgt kongen i perioder, dels er det lokale skrivere der han var som har skrevet dokumentene.⁵⁰ Det er problematisk å tenke at det var et fast arbeidende regjeringskontor i Oslo, slik man får inntrykk av da syvhundreårsjubileet for Oslo som hovedstad ble feiret i 2014.⁵¹

I dokumentet hvor Håkon V erklærer at kansleren skal være prost i Mariakirken til evig tid (DN I, nr. 143), sies det at prosten gjerne vil bli i sin kirke og at det derfor skal utpekes en visekansler når kansleren ikke kan være hos kongen.⁵² Det er et ideal at prosten skal bli i sin kirke, men Håkon V kan ikke ha tenkt seg at hans fremste rådgiver store deler av tiden

skulle oppholde seg på avstrand. Håkon kunne heller ikke ha regnet med å bli sittende i nærheten av Mariakirken sett i lys av hans omfattende reisevirksomhet tidligere. Av dokumentene fremgår det at den forrige kansler, Åke, var mye med Håkon når han ikke hadde andre oppdrag på vegne av kongen. Det er rimelig at en visekansler ville være hos kongen når kansleren ikke var der, men det må ha vært unntaksvis. Noen visekansler er ikke nevnt i kildene. Håkon V kan rett og slett ha ønsket å gi sin nærmeste rådgiver en rik avkastning av prostigodset.

Forøvrig ble prosten for Apostelkirken i Bergen kansler for en tid i 1378 (Bull 1922, 273). Ca. 1380 opprettet dronning Margrete et trenikers kanselli i Danmark (Kongsrud 2011, 51).

Mariakirken kan ha vært et kongelig arkivdepot under reisekongedømmet 1314–1380. I alt atten brev fra tre middelalderlige arkivhøtere ser ut til å stamme fra Mariakirken: Magnus Erikssons økonomiforvaltning, brev angående dronning Blanca, samt brev til Håkon VI. Dette er forsvinnende lite i forhold til hva som må ha eksistert.

Mariakirken fikk en renessanse som arkivdepot, om ikke som kanselli, i årene 1439–1450. I denne tiden er det først og fremst dokumenter adressert til Riksrådet og statsrettslige dokumenter som kan forbindes med Mariakirken (Schück 1976, 129–132). Paradoksalt nok oppbevarte et uavhengig riksråd sine dokumenter i et kongelig kapell.⁵³

Var kongens kontroll over de kongelige kapellene svekket? Fra 1450 var kansleren primært justiskansler, og dokumentproduksjonen ble derfor sannsynligvis mer begrenset.

En del av middelalderens kanslerarkiv kan ha overlevd til 1640-tallet, da kansleren Jens Bjelkes (1580–1659) herregård Elingård i Onsoy gikk opp i flammer i 1645. Tønnevis av dokumenter ble flammernes rov (Kongsrud 2011, 263–270). Bjelke var Norges rikes kansler og hadde sterke interesser i gamle dokumenter, som han også samlet inn fra andre steder. Det er uklart hvor mye gammelt middelaldermateriale det var på Elingård, men kanslerstillingen var – foruten at den hadde et visst ansvar for rettspleien – mest honorær etter reformasjonen og har sannsynligvis ikke hatt en veldig stor dokumentproduksjon utover rettspleien.⁵⁴ Etter brannen synes Halvardskirken å ha vært et sted hvor kansleren kunne søke relevante dokumenter (Kongsrud 2011, 267). Her kunne det også finnes dokumenter fra Riksrådet, ettersom biskopene av Oslo før reformasjonen var medlemmer av det. Halvardskirken overlevde bybrannen i 1624, men oppbevaringsforholdene der ser ikke ut til å ha vært veldig gode etterpå (Kongsrud 2011, 263).⁵⁵

Akershus festning som arkivdepot

Kongelig arkivmateriale ble oppbevart på Akershus festning på 1300-tallet, men Halvdan Kohts tanke om et riks-

53) Schück (1976, 136) setter dette i forbindelse med at de gamle riksinstisusjonene fikk en renessanse under Erik av Pommerns siste år.

54) Det er sannsynlig at brannen gikk utover Bjelkes privatarkiv og embedsarkiv utenom kanslerstillingen.

55) Domkapitlene ved Mariakirken og St. Halvard ble slått sammen etter reformasjonen, slik at arkivalier fra Mariakirken kan ha fulgt med til domkirken.

48) Det er lite man vet om Håkon V's dronning Eufemia fra hun ble dronning i august 1299 til hun døde i mai 1312, og det man vet, støtter ikke opp om tanken om Oslo som «hovedstad». Det finnes ikke noe kjent brev av Eufemia, men hun har beseglet ett brev og bevitnet ett annet. I ett tilfelle var hun én av flere testamenteksekutorer (DN I, nr. 92). Hun er belagt på Öckerö 22. juni 1300 (RN II, nr. 1041 = DN I, nr. 92), i Oslo 27. desember 1302 (RN III, nr. 66), samt Marstrand 16. mai 1310 (= RN III, nr. 651). En notis bekrefter at hun var til stede ved Arne Sigurdssons valg til biskop i Bergen 5. desember 1305 (RN 3, nr. 304 = DN VII, nr. 31). Den gammelsvenske Erikskrønikan forteller at Eufemia var til stede ved julefeiringen ved hoffet i Oslo i 1302. (Jansson 1991, 90–91, 215–216). Rimeligvis har hun nok for det meste oppholdt seg på de samme stedene som mannen. Kildenes taushet om henne er bemerkelsesverdig.

49) Håkon V er ikke belagt i Oslo mellom september 1300 og julen 1302, mellom julen 1302 og juli 1304, mellom juli 1304 og juni 1306, september 1307 og september 1309, februar 1311 og juni 1312, oktober 1312 og august 1314, september 1314 til august 1315, og mellom august 1315 og desember 1317. Etter 13. desember 1317 finnes det ikke dokumenter ved Håkon før 26. mars 1318. Med unntak av en avstikker til Agder i desember 1318 ser han ut til å ha oppholdt seg i Tønsberg til han døde der 8. mai 1319. Det finnes enkelte perioder med få dokumenter, så da kan han ha oppholdt seg hvor som helst.

Det er intet unikt over dette i skandinaviske sammenheng. Til sammenligning oppholdt den danske konge Frederik II seg i København i årene 1571–1588 ca. syv måneder til sammen (Jensen 1978, 15–16).

50) Helle (1972, 405–414) gir en oversikt over skriversne og rådgiverne som fulgte kongen. 51) Grunnlaget for hovedstadsjubileet i 2014 har fått kritikk fra historikerhold, se særlig Opsahl ZLW90/mener-oslo-boer-sette-paa-festbremsen).

52) Apostelkirken i Bergen var det ledende kongelige kapellet også etter 1314, og prosten der privilegert og kunne i visse sammenhenger opptrre med bispestav (Bagge 1976, 93–94). Prosten i Mariakirken ble den ledende kongstjener (Bagge 1976, 94–95).

arkiv på Akershus er nå forlatt (Kohlt 1927).⁵⁶ Statsakter kan likevel ha blitt overført dit fra andre steder. Arkivalier etter Håkon VI ble oppbevart på Akershus. Dronning Margrete ser ut til å ha tatt med statsrettslige akter fra Akershus til Danmark ca. 1380. Erik av Pommern ble instruert til å undersøke brev og regnskaper på Akershus i 1405. Fra 1490-tallet finnes et inventar over åtte brev som gjelder kronen.

Det finnes atten brev fra Jøns Svarte-Skånings (Svarte Jøns) arkiv fra 1430-tallet i forskjellige samlinger (Schück 1976, 132–135). Han var Erik av Pommerns hovedsmann på Akershus (Bull 1922, 292–297). Arkivet dokumenterer blant annet forvaltningen av et stort len. De fleste dokumentene må være tapt. De bevarte dokumentene har overlevd fordi de ble ført bort fra Akershus.

Regnskapsførselen på Akershus slott i senmiddelalderen og dens opprinnelse

I senmiddelalderen utviklet det seg en verdslig skriftkultur ved lenskanselliene. Lenet som administrativt enhet

oppstod i slutten av 1300-tallet, og det ble inndelt i fogderier.⁵⁷ Lenskanselliene produserte ikke bare dokumenter og brev. Det ble ført regnskaper for de underliggende fogderiene.

Det eldste verdslige regnskap eller del av regnskap fra Norge som er bevart, er en liste ført sannsynligvis på Akershus slott over bøter ilagt bondene i Nes, Odalen og Eidsvold etter at de hadde slått i hjel fogden Lasse Skjold i 1499 (DN XIII, nr. 162).⁵⁸ De eldste regnskapene er tapt, men fra Akershus eksisterer regnskaper fra 1528–1529 (Bull 1922, 415–416).⁵⁹ Ellers er det eldste omfattende materialet fra Bergenhus len, hvor det begynner i 1516. Fra 1520- og 1530-tall finnes store bevarte regnskaper for Bergenhus. Man kan altså regne med en betydelig administrativ skriftbruk på Akershus slott i senmiddelalderen. Man kan trygt si at den mest omfattende skriftbruken vi kjenner i Norge de siste årtiene før reformasjonen, gjaldt administrasjon og regnskaper.⁶⁰ Dessverre er kildetapet også omfattende her.⁶¹ Det gjelder både kirkens og kongemaktens administrasjon.

56) Tanken om et riksarkiv på Akershus er tilbakevist av Schück (1976, 103–147). 57) Terminologien var vakkende, og det ble ikke skilt sterkt mellom len og fogderi gjennom 1400-tallet.

58) Men eldre enn dette er inventarliste for Akershus slott 1487–1488 (DN II nr. 939–940).

59) For en samlet oversikt over østnorske regnskaper eldre enn 1570, se *Lensrekneskapar* 2, 407–412. Noen av regnskapene er ikke lens- eller fogderegnskaper.

60) Det eldste bevarte regnskap for et større forvaltningsområde i Skandinavia er den mecklenburgske riddersken Kaven van Barnekows regnskap for Nyköpings fogderi 1365–1367, ført på latin (utg. Fritz & Odelman 1994). Fra før 1300 er det bevart få territorielle regnskaper i Europa (Fritz & Odelman 1994, 19–24). Under de skandinaviske unionskongene på 1400-tallet finnes noen få danske regnskaper under kronen (Jexlew 1975, 140–143), og man kan regne med at det har eksistert noen norske (se fotnote 65 nedenfor).

61) Det ble foretatt en omfattende kassasjon av eldre regnskaper i sentraladministrasjonen i København i 1720-årene, så det virker tilfeldig hva som har overlevd. Det danske materiale har i likhet med det norske, få eldre regnskaper før 1610, som det går frem av Jexlews oversikt (1978). Tidlig materiale kan ha overlevd fordi det for kassasjon var blitt flyttet ut av Rentekammerarkivet, hvor regnskapene hørte hjemme, til Geheimarkivet, som var kongens arkiv (fra 1889 en del av Rigsarkivet).

Man kan regne med at opprinnelsen til regnskapsførselen ligger et stykke tilbake i tid. På Håkon Vs tid var finansadministrasjonen styrt av fire fehirder med hvert sitt distrikt kalt fehirdele (Helle 1973, 408–409), alle med geistlig bakgrunn (Taranger 1904, 228). Regnskapsførsel hadde på denne tiden vært etablert i kirken gjennom mange århundrer, og misjonsbiskopene som kom til Norge på 900- og 1000-tallet, hørte til en organisasjon hvor regnskapsførsel var kjent.⁶² Den tidligste regnskapsførsel må ha vært på latin, men de tidligste eksemplene fra Norge, fra Munkelivklosteret i Bergen (DN XVI, nr. 1) og Jonskirken i Nidaros (DN XIII, nr. 1; Pettersen 2013, 45 med pl. 4; Gullick 2013b, nr. 137),⁶³ var eiendomsversikter på gammelnorsk fra annen halvdel av 1100-årene (Gullick 2013a, III–II2; Gullick 2013b, nr. 60 og 137).⁶⁴ På 1300-tal-

let residerte fehirdene på Akershus, og stillingene som fehirde og borgherre ble kombinert (Bull 1922, 239–241). Ansvar for finansforvaltningen kom da på verdslige hender. Ellers finnes de eldste opplysninger om regnskaper for len og syssel på midten av 1300-tallet.⁶⁵

Kirkelige arkiver

Bispedømmets og domkapittelets brev er blitt bevart gjennom bispedømmets stiftskiste. Et kongebrev fra 16. juni 1568 forteller at en del av domkapitellens brev brent og en annen del bortført av den svenske invasjonshæren året før (NRR I, 594). Det er vanskelig å avgjøre i dag hvor omfattende ødeleggelsen av bøker og dokumenter var ved svenskenes angrep.⁶⁶ En god del dokumenter fra bispedømmets stiftskiste er nemlig bevart dels gjennom dokumenter «lånt» av Arne Magnusson i 1697, dels av dokumenter over-

62) I det bevarte dokumentmaterialet ber pavestolen i 1217 de norske biskopene om regnskaper over innsamlende midler til Det hellige land (Bäath 1936, nr. 15).

63) NRA norrøne fragmenter 73, to folioblader fra et missale eller psalterium hvor det er lagt til jordeboknotiser for Jonskirken.

64) Kirken i Norge var forventet å avlegge regnskap til pavestolen. For eksempel ber paven i rundskriv de norske biskopene om regnskap for innsamlende midler: RN I, nr. 385 (1217). 65) Av offentlige regnskaper omtalt i dokumentmaterialet kan man merke seg et regnskap for fehirden i Bergen 1340 (DN VIII nr. 129) og regnskapet for kongemorens gods 1340 (DN VIII nr. 132–133). Regnskap av mer privat karakter fra Oslo er omtalt i 1361 (DN 6 nr. 251); hit hører muligens også et regnskap fra 1270 (DN I nr. 63).

66) Bull (1922, 424) skriver med henvisning til NRR (I, 594) at domkapittelet mistet en vesentlig del av sitt arkiv da lensherre Kristen Munk på Akershus beordret Oslos innbyggere å brenne Oslo, da han hørte at svenskene var i anmarsj. Men i kongebrevet av 16. juni 1568 står det at da svenskene ved deres siste innfall i Norge brente Oslo, «da blev og bortrovet og en Part forbændt af Kapitels breve», blant annet en del kongebrev. Det var altså brev igjen å brenne og å bortføre for svenskene etter at byens egne innbyggere hadde svidd av Oslo.

En del arkivmateriale og bøker overlevde åpenbart begge branner i 1567 (Kongsrud 2011, 214–216). Videre var kanslerens brevtilsynligvis blitt flyttet til Akershus slott, og i 1597 kunne Oslo domkapittel kopiere dokumenter fra Mariakirken i 1597 (Kongsrud 2011, 214–215). Det er uklart hvor total ødeleggelsen var av løsøre ved disse anledningene. Det er rimelig å anta at en del verdier ble bragt i sikkerhet utenfor byen da man fikk vite at svenskene var underveis.

ført fra bispedømmet til Riksarkivet på 1800-tallet.⁶⁷ Stiftsarkisten inneholdt også diplomer fra Mariakirken. Hallvardskirken ble stående intakt etter bybrannen i 1624 og hadde dokumenter. Hvor ødeleggende brannen i 1624 ble for bevaringen av gamle bøker og dokumenter, er uklart. At en del dokumenter fra stiftsarkisten er blitt bevart, kan tyde på at brannenes betydning har vært overvurdert.

De to klosterarkiver vi kjenner best i Oslo, er fra Hovedøya og fra Nonneseter. I 1622 ble det på Akershus slott tatt opp et register over ca. 2400 brev fra fire klostre på Østlandsområdet, to av dem i Oslo. Under én prosent av disse brevene er kjent i dag. Fortegnelsen over brev fra forskjellige avsendere til Hovedøya kloster omfatter i alt 810 numre som faller mellom ca. 1150 og 1510. De fleste er hjemmelsdokumenter på jord som skjøter, donasjonsbrev og makeskiftebrev. Det finnes pavebrev fra 1100-tallet og utøver, biskopsbrev, kongebrev (bl. a. fra kong Sverre). Det kanskje eldste sikkert dokumenterte gammelnorske dokument hørte til Hovedøya kloster (Tank 1916, nr. 1337). Det er et tapt gavebrev til klostret fra Magnus Erlingsson (1160-årene). Det fantes i følge registeret både i en latinsk og i en gammelnorsk versjon. Brevene til Nonneseter omfatter

810 numre som faller mellom 1163 og 1545. Hovedvekten gjelder skifter, skjøter på eiendom, donasjoner m.m.

Avslutning

For første gang gis det her en oversikt over hva man kan vite om latinske bøker brukt i Oslo i middelalderen. Jeg har også gitt en oversikt over hva man kan vite om arkiver i middelalderens Oslo. Det mest påfallende er hvor lite det er igjen. Videre har jeg kommentert Oslos posisjon som residensby.

I tillegg til dokumentmaterialet bør nevnes at det er mange brev sendt fra Oslo i arkiver andre steder. Videre finnes besvarte petisjoner til pavestolen som kan gi glimt av en Oslo-hverdag. Slike petisjoner er kjent fra sammenfatninger i de pavelige arkiver. Vi får et lite glimt fra Oslos dagligliv i en ung geistlig, Bertolds (Bertollus), søknader til pavestolen i 1430 (DN XVII, nr. 476 og 478). Han er i sitt attende år. Siden han er veldig fattig og må tigge til livets opphold, slipper han å betale saksbehandlingssgebyr. Det kommer frem at han allerede har fått dispensasjon for fødselsmangel, det vil si at han er sønn av en prest og en ugift kvinne. 25. april 1430 innvilger pave Martin V at han skal provideres med et kanonikat med prebende et annet sted enn domkirken.

67) Arne Magnusson lånte mange dokumenter i Norge, særlig fra stiftsarkistene, for å skrive dem av, men løftet om tilbakelevering ble ikke holdt. Arne Magnussons samlinger ble testamentert til Københavns universitet og har utgjort Den Armamagnasanske Samling der. Dokumenter man fra norsk hold har kunnet fremlegge lånekvitteringer for, ble overlevert Riksarkivet i Oslo i 1937 (Nakken 2006, 12, 144, 177–178). Disse utgjør vel 1100 av vel 1900 norske dokumenter i alt. De dokumenter det ikke kunne fremlegges kvittering for, er blitt igjen i København, men adskillige av de gjenværende dokumentene stammer fra stiftsarkistene. For Arne Magnussons lån i Norge som han ikke leverte tilbake, se Nakken (2006, 177–178).

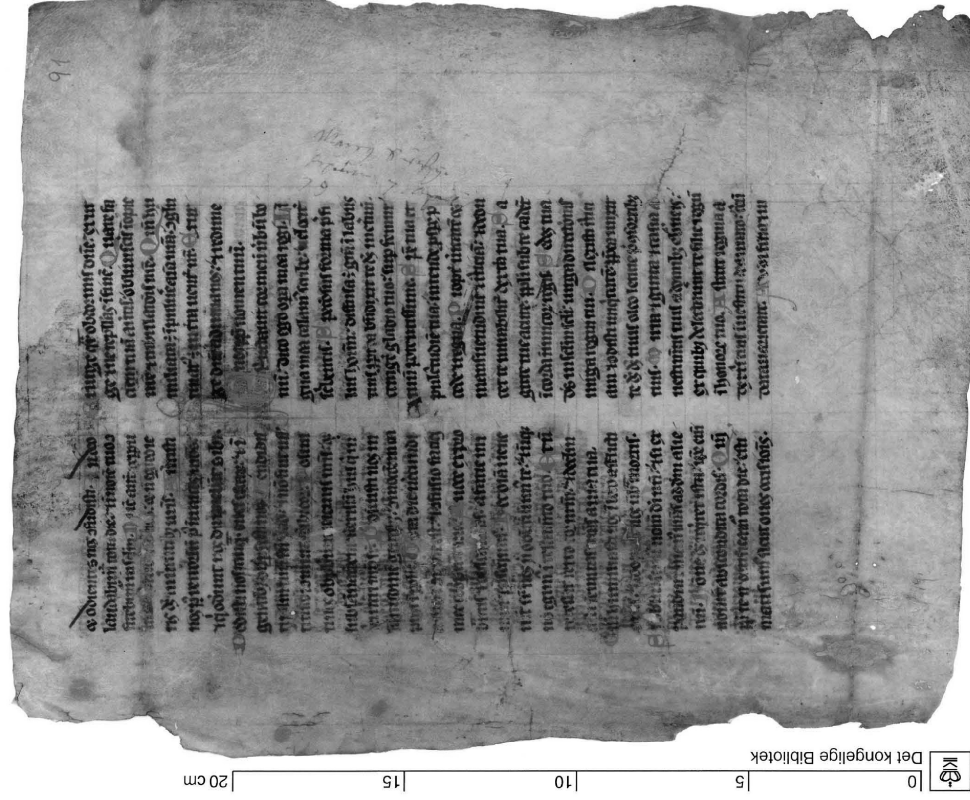

Fig. 6. Blad av *brevarium*, ammen halvdel av 1200-tallet. Bladet har vært omslag på biskop Jens Nilssons *Libet visitationis* i Romerige, Odal, Soløer 1597 (Det Kongelige Bibliotek, Thott 1584.4to) og kan stamme fra domkapattelet, domkirken eller bispesetet i Oslo. Kobenhavn, Det Kongelige Bibliotek, *Fragmentssamlingen*, Fr. 2232. Fragmentet tilhører samme manuskript som Fr. 90 og 91 i samme samling. Størrelse: 27 x 22 cm.

Og 2. juli 1430 innvilger Martin V at Bertold ved 22 år også kan få en prestilling med sjelsorg, selv om det er en sognekirke. De innvilgede svarbrevene gir et glimt av en ung og fattig, men skrivefôr mann i Oslo. Og det viser at korrespondanse kunne skje fortløpende over stor avstand.

Jeg har ikke inkludert noe om litteratur med tilknytning til Oslo, bare om hva slags bøker som ble brukt i Oslo. Det vil likevel være verdt å nevne at det er gode argumenter for at Oslo-kanniken Tore Gudmundsson som ble erkebiskop i Nidaros i 1206 (d. 1214), er identisk med Theodoricus, som skrev en latinsk historie om de gamle norske kongene ca. 1180 (Mortensen 2012; Kragerud 2018: XXIX–XXXV).
espen.karlser@nb.no

Omnlte manuskripter

København, Den Arnamagnæanske Samling (AM)

AM 309 fol.

København, Det Kongelige Bibliotek (DKB)

Fragmentsamlingen

Fr. 90–91

Fr. 92

Fr. 2232

Fr. 2233

Oslo Byarkiv

Oslo Hospital OBA/A–10422/D/Da/

Loco01/0003

Oslo, Nasjonalbiblioteket (NB)

NB Ms.lat: fragm. 16

NB Ms.40 916

Oslo, Riksarkivet (NRA)

Riksarkivets diplomsamling,

Latinske fragmenter

Latinske fragmenter, Fr. 1170

Latinske fragmenter, Fr. 2535–2536

Latinske fragmenter, Fr. 4650–4651

Latinske fragmenter, Fr.4814–4817

Norrøne fragmenter

Norrøne fragmenter 73

Referanser

ANDERSEN, Merete Geert & Jørgen RAA-
STED. 1983. *Inventar over Det Kongelige Biblioteks fragmentsamling*. Specialhjelpemidler 6. Hafnia: Det Kongelige Bibliotek.

ARNOLD, Thomas (ed.). 1885. *Symeonis monachi opera omnia* 2: *Historia regum*. Rerum Britannicarum medii ævi scriptores (Rolls series). London: Longmans.

BAGGE, Sverre. 1976. *Den kongelige kappelgeistlighet*. Oslo: Universitetsforlaget.

BRENDALSMO, Jan. 2021. *Tønsberg i middelalderen. Kirker, klostre, hospitalet, gilder og bispegård*. Oslo: Novus.

— (under forberedelse). *Katalog over norske middelalderkirkesteder*. Database. BROOKES, Stewart, Peter A. STOKES, Matilda WATSON & Débora Marques DE MATOS. 2015. «The Digital Project for European Scripts and Decorations». I Aidan Conti, Orietta da Rold & Philip Shaw, *Writing Europe, 50–1450. Texts and Contexts*, 25–58. Cambridge: D. S. Brewer.

BULL, Edv. 1918. *Akers historie*. Kristiania: Olaf Norli.

— . 1922. *Kristianias historie* 1. Kristiania: Cappelen.

BAAATH, L. M (ed.). 1936. *Acta Cameralia* 1: 1. Acta pontificum Svevica 1. Holmia: Norstedt.

Diplomatarium Islandicum. 1–xvi. 1857–1972. København/Reykjavik.

DN = *Diplomatarium Norvegicum*. 1847–1-. Christiania/Oslo.

EDWARDS, Owain Tudor. 2013. «Medieval Music Manuscripts in Nasjonalbiblioteket (the National Library), Oslo». I Karlsen 2013a, 337–360.

EKREM, Inger. 1998. *Nytt lys over Historia Norvegie. Mot en løsning i debatten om dens alder*. Bergen: IKKR, Seksjon for gresk, latin og egyptologi.

ERIKSEN, Steffa G. & Espen KARLSEN (utg. utg.). 2022. «Bøker, liturgi og litteratur i Oslo». 25 sider + illustrasjoner. I Steffa G. Eriksen, Egil L. Bauer, Morten Stige, Håvard Hegdal (red.), *Det Gamle Oslo, 1000–1624*. Oslo: Cappelen Damm.

ETHERIDGE, Christian. 2021. «The Booklist of Bishop Arni Sigurðsson». I Gunnar Harðarson & Karl-Gunnar Johannesson (red.), *Dominican Resonances in Medieval Iceland. The Legacy of Bishop Jón Halldórsson of Skálholt*, 303–316. Leiden: E. J. Brill.

FISKAÅ, H. 1940. *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*. Oslo: Carl E. Petersen & Søn A/S.

Fritz, Birgitta & Eva Odelman (utg.). 1994. *Raven van Barmekos rakensker for Nyköpings fögderi 1365–1367*. Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia: Handlingar 17.

Fæhn, Helge. 1955. «Gudstienestlivet i Nidaros domkirke i middelalderen». I Arne Fjellbu et al., *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153–1953*, 599–631. Oslo: Forlaget Land og kirke.

GELTING, Michael H. 2016. «The problem of the provenance of medieval manuscript fragments in Danish archives». I Ommundsen & Heikkilä 2016, 112–134.

GJERLOW, Lilli, ed. 1968. *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii ævi II. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.

— . 1974. «Missaler brukt i Oslo bispedømme fra misjonstiden til Nidarosordinariet». I *Oslo bispedømme 900 år – Historiske studier*, red. Fridtjov Birkeli, Arne Odd Johnsen & Einar

Molland, 73–142. Oslo: Universitetsforlaget.

GULLICK, Michael. 2010. «Skriveren og kunstneren bak homilieboken». I HAUGEN & OMMUNDSEN 2010, 77–99.

— . 2013a. «A Preliminary Account of the English Element in Book Acquisition and Production in Norway before 1225». In Karlsen 2013a, 103–121.

— . 2013b. «A Preliminary List of Manuscripts, Manuscript Fragments and Documents of English Origin or the Work of English Scribes in Norway Datable to before 1225». In Karlsen 2013a, 123–197.

HAUGEN, Odd Einar & Åslaug OMMUNDSEN. 2010. *Vår eldste bok. Skrift, miljø og billettbruk i den norske homilieboka*. Bibliotheca Nordica 3. Oslo: Novus.

HAUGLAND, Håkon. 2012. *Fellesskap og brorskap. En komparativ undersøkelse av gildenes sosiale, religiøse og rettslige rolle i et utvalg nordiske byer fra midten av 1200-tallet til reformasjonshen*. Bergen: The University of Bergen.

HELANDER, Sven. «Böcker och liturgi i medeltidens katolska kyrka». I Kerstin Abukhantusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth, *Helgerånet. Från mässböcker till munkjärmar*, 100–117. Stockholm: Carlsson, Riksarkivet & Stockholms medeltidsmuseum.

Helle, Knut. 1972. Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319. Oslo: Universitetsforlaget.

— . 2002. «Ivar Olavsson». *Norsk biografisk leksikon* bind 5, s. 53. Oslo: Kunnskapsforlaget.

Jansson, Sven-Bertil (utg.). 1991. *Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentar* ved Sven-Bertil Jansson. Stockholm: Tidens forlag.

Jensen, Frede P. 1978. *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*. København: Den Danske Historiske Forening.

Jensson, Gottskalk. 2021. «Udgivelse af norren litteratur indtil 1772». *Dansk editionshistorie* 2, red. Johnny Kon-

- drup, 47–103. København: Museum Tusulanum.
- Jensson, Gotskalk, Alex Speed Kjeldsen & Beekle Stegmann. 2018. «A Fragment of Norwegian Royal Charters and Analysis». *Bibliotheca Arnamagnæana: Opuscula XVI*, 1–32.
- Jexlew, Thelma. 1975. «Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til Registratur 108 A». *Arkiv – Tidsskrift for arkivforskning udgivet af Riksarkivet*, 5. bind, nr. 3, 137–156.
- . 1978. *Lensregnskaberne – en oversigt*. København: Lokalhistorisk afdeling.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1939. *Om Theodoricus og hans Historia de antiquitate regum Noruagienisum*. Avhandling utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1939, No. 3. Oslo: Dybwad.
- . 1972. «Hvem var den norske Bolognaskolaren Dominus Bernardus». (Norsk) *Historisk tidsskrift* 51, s. 70–76.
- Karlsen, Espen. 2003. «Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt: Del 2». *Arkivverkets Forskningsseminar Gardermoen* 16, 58–88. Oslo: Riksarkivaren.
- . 2005. «Liturgiske bøker i Norge inntil år 1300 – import og egenproduksjon». I *Den kirkehistoriske utfordring*, red. Steinar Imsen, 147–170. Trondheim: Tapir forlag.
- . 2006. «Norway I: The collection of Latin fragments in the National Archives of Norway». In *The beginnings of Nordic Scribal Culture, ca. 1050–1300: Report from a Workshop on Parchment Fragments, Bergen 28–30 October 2005*, ed. Åslaug OMMUNDSEN, 17–22. Bergen: Centre of Medieval Studies, University of Bergen. [Also available online: <https://bora.uib.no/handle/1956/2403> (verified 13.04.2011).]
- . 2013a. *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, ed. Espen Karlsen. Oslo: Novus.
- . 2013b. «Introduction.» In *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, ed. Espen Karlsen, 14 sider. Oslo: Novus.
- . 2013. «Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses.» In *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, ed. Espen Karlsen. Oslo: Novus.
- . 2013d. «Fragments of Patristic and Other Ecclesiastical Literature in Norway from c. 1100 until the Fifteenth Century.» Karlsen 2013a, s. 167–231. Oslo: Novus Press.
- . 2018. «Andre språk i Norge: Latin og gresk». *Norsk språkhistorie* 2, red. B. Mæhlum, 457–473. Oslo: Novus.
- . 2020. «Breviarium og Missale Nidrosensense – Om trykk og bokkultur i Nidaros før reformasjonen». *Det Norske Videnskaps-Akademi Arbok* 2019, s. 172–193. Oslo: Novus.
- Koht, Halvdan. 1927. *Det gamle norske riksarkiv og restene frå det*. Avh. utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Historisk-filosofisk klasse 1927. Oslo.
- KOLSRUD, Oluf. 1962. *Prestetudanning i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- KONGSRUD, Helge. 2011. *Det norske kanslerembetet. Kompetanse, funksjoner, arkivdannelse og overleveringsveier*. Riksarkivaren: Skriftserie, nr. 34 Oslo: Riksarkivet.
- KRAGGERUD, Egil. 2018. *Theodoricus: De antiquitate regum Noruagienisum. On the Old Norwegian Kings. Edited with translation and commentary*. Oslo: Novus Press.
- . 2020. «Historia Norwegie: En analyse av skriftets prolog». *Collegium medievale* 33, 51–72.
- Lapidge, Michael. 2006. *The Anglo-Saxon Library*. Oxford: Oxford University Press.
- LD = *Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204*. Utgjevne med omsetjing og kommentar ved Errik Vandevik. Oslo 1959: Det norske Samlaget.
- Lensregnskaper 1–2 = Rentekammeret: Lensregnskaper 1–2*. Arkivregistratur 4. Oslo 1982–1983: Riksarkivet.
- Mortensen, Lars Boje. 2012. «Theodoricus Monachus». I *Medieval Nordic Literature in Latin*, eds. S. Borgehammar, K. Frits-Jensen, L. B. Mortensen, Å. Ommundsen. <https://wikilib.no/medieval/index.php/Medieval>.
- Nordic Literature in Latin*
- Nakken, Alfhild. 2006. *A holde på sitt. Det dansk-norske arkivspørsmålet i mellomkrigstiden*. Riksarkivaren: Skriftserie, nr. 27. Oslo: Riksarkivet.
- NgL = Keyset, R., P. A. Munch & Gustav Storm. 1846–1895. *Norges gamle Love. Første Række*. 1–v. Christiania: Grøndahl.
- NIELSEN, Yngvar. 1885. *Biskop Jens Nilsens visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Opptrykk 1981. Ed: Carl Zakariassen.
- NRR = *Norske Rigs-Registranter* I–XII. Christiania 1861–1891: Det Norske Historiske Kildeskriftfond.
- Ommundsen, Åslaug. 2010. «Homilieboka og dei liturgiske fragmenta». I *Haugen & Ommundsen* 2010, 131–150.
- Ommundsen, Åslaug & Tuomas Heikkilä (eds.). 2017. *Nordic Latin Manuscript Fragments. The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. London & New York: Routledge.
- Opsahl, Erik. 2015. «Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinene av Mariakirken? Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet». I Lise-Marie Bye Johansen, Egil Lindhart Bauer, Jan Brendalsmo og Knut Paasche (Red.) *Enak-tivist for Middeldalbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19 desember 2014* (s. 133–164). Oslo: Novus forlag.
- PETERSEN, Gunnar I. 2013a. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*.
- Riksarkivaren: Skrifter nr. 39. Oslo: Riksarkivet.
- . 2013b. «From Parchment Books to Fragments. Norwegian Medieval Codices before and after the Reformation». I Karlsen 2013a, 41–65.
- Rankin, Susan. 2013. «Fragments of a Missal from the Old Minster, Winchester (Oslo, Riksarkivet Mi.14)». I Karlsen 2013a, 67–81.
- RN = *Regesta Norvegica*. 1–, 1978–. Oslo: Norsk Historisk Kildeskrift-Institutt/Riksarkivet.
- Seip, Didrik Arup. 1960. *Norske diplomertil og med år 1300*. Corpus codicum Norvegorum medii aevi. Folio serie vol. 2. Oslo: Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskriftet.
- Schück, Herman. 1976. *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliäsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4. Stockholm: Libet.
- SCHUMACHER, Jan Henrik. 2015. *Kirkehistorisk latinsleksikon*. Annen utgave. Oslo: Spartacus.
- SKOVGAARD-PETERSEN, Karen. 2001. *A Journey to the Promised Land. Crusading Theology in the Historia de projectione Danorum in Hierosolymam* (c. 1200). København: Museum Tusulanum.
- STRÖMBERG, J. B. L. D. 2013. *De svenska resande kungarna – och makterns centrum*. Uppsala: Svenska forn-skriftsällskapet.
- TANK, G. 1916. *Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Hog paa Akershus slot over de derværende breve*. Kristiania: Grøndahl.
- TARANGER, Absalon. 1904. *Udsigt over den norske rets historie. II, 1. Statsrettens historie (indtil 1319)*. Christiania: Cammermeyer.
- WEDLING, Tor (under forberedelse). «Administrasjon, regnskaper og fragmenter». Manus under arbeid. 80 sider.